

Az engedelmesség parancsa*

A finkenwaldei korszak (1935–1937) Dietrich Bonhoeffer életében

KORÁNYI ANDRÁS

Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) hitvalló német evangélikus teológus emberi és politikai helyállását széles körben ismeri az egyházi közvélemény, de a tények mögött rejtőző mélyebb kérdéseket ritkán tesszük fel. Mártíriumot vállaló életáldozatáig azonban hosszú évek személyes hitbeli és teológiai küzdelmei vezették el, melynek dokumentumait írásértelmezéséből, leveleiből is megismerhetjük. Ezzel rajzolódik ki életútján a totális ideológiák és diktatúrák világában elkerülhetetlenül élére állított kérdés, az engedelmesség kérdése Isten és e világ fejedelmei között örlődve.

„Azt hittem, hinni úgy tanulhatok meg, ha valamiképpen magam is megpróbálok szent életet élni. Alkalmasint ennek az útnak a végén írtam a Követést. Ma már világosan látom ennek a könyvnek a veszélyeit, bár ma is éppúgy vállalom, mint azelőtt” – írja Dietrich Bonhoeffer 1944. július 21-én kelt börtönlevelében.¹ Nyugodtan mondhatjuk, hogy ebben a néhány mondatban nem csupán az egykori finkenwaldei Predigerseminarban elhangzott újszövetségi és rendszeres teológiai előadásorozatának néhány évvel későbbi aktualitásáról formált véleményt, de nem is csak az ebből az anyagból először 1937-ben, majd azután ismételtelen kiadott könyv sorsához való szerzői viszonyát fejezte ki. Sokkal inkább mérlegelte és értékelte az annak középpontjában álló, a kiépülő németországi totális diktatúra légkörében egykor kiküzdött személyes teológiai felismeréseinek – mindenekelőtt a tanítványi követés, azaz a Jézus Krisztusnak való feltétlen engedelmesség mibenlétéről vallott nézeteinek – helyálló, időálló voltát. A könyv megírása és a nemzetiszocialista diktatúra börtönében töltött rabság között ugyan alig telt el egy szűk évtized, Finkenwalde és a bitófa árnyéka között mégis kozmikus erejű feszültség mérhető Bonhoeffer sorsában, amelynek vonalvezetésében aligha lehetne a lényeg jobban megragadó fogalmat vagy motívumot keresni, mint éppen a maga megfogalmazta követést, a messzemenő követke-

ményekkel járó tanítványi engedelmisséget. Életének e két meghatározó korszaka, a finkenwaldei lelkészképző vezetése és a hitleri totalitárius diktatúrával szembeni rejtett, majd nyílt ellenállás közötti időszakról így éppen ez a néhány személyes sor jelzi az önreflexió mélységes, az elnyomás sűrű légkörében néhány esztendő alatt is fényéveket átölelő dilemmáit. Ezek a szavak bátoríthatják fel azonban a mai kutatót is arra, hogy éppen ezen a ponton próbálja megragadni és bemutatni nem csupán a politikai bosszúból kivégzett német teológus sorsát meghatározó szellemi-bibliai erővonalakat, hanem ezen túlmenően rávilágítson a 20. század totális ideológiákon alapuló diktatúráinak és a velük szembeni egyházi ellenállásnak egyes jellemzőire is. Az összefüggések pontos megértése érdekében mindenekelőtt szükséges, hogy felvázoljuk a finkenwaldei intézet megalakulásának körülményeit és Bonhoeffer ottani tevékenységét.

A Hitvalló Egyház szemináriuma

Hitler 1933-as hatalomra jutása azonnal kiélezte az államhatalom és az egyházak egymáshoz való viszonyát. A Szentszékkal rövid időn belül tető alá hozott konkordátum a katolikus egyházzal – mint később bebizonyosodott, csupán átmenetileg – szabályozta az alapvető kérdéseket. Ám az ezzel párhuzamos törekvés, hogy a széttagolt protestáns egyházakat egy egységes irányítású – a vezér-elv alapján álló (Reichskirche, Reichsbischof), teológiaiilag és szervezetében is az új rezsimhez lojális – birodalmi egy-

* A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 2009. november 4-én elhangzott habilitációs előadás.

¹ BONHOEFFER 1999, 173. o. A levelet egy nappal azután írta, hogy Berkinben meghiúsult az ellenállás bombamerénylete Hitler ellen.

házban egyesítsék, lényegében már 1934-re megbukott. Nemcsak az egyház körüli, de az egyházon belüli ellentétek is kiéleződtek, ezért birodalmi szinten is megszerveződött a Hitvalló Egyház, amely Barmenben megtartott második zsinatán (1934) megszövegezte teológiai nyilatkozatát, amelyet ma barmeni hitvallásként emlegetünk. Az egyházra erőltetett Ludwig Müller birodalmi püspök elszigetelődése, majd a számos kérdésben ugyan megosztott, ám ekkor még egységesen megnyilatkozó hitvalló egyházi ellenzék határozott fellépése Barmenben világossá tette, hogy Hitler csak stratégiája megváltoztatásával kerülheti el a náci rendszer megszilárdítása szempontjából rendkívül káros nyílt összeütközést. Ezért 1935 folyamán már abba az irányba terelte a folyamatot, hogy a püspöki rendszerű vezetést helyi és birodalmi szintű egyházi bizottságok kezébe adja át. Ez az 1937-ig tartó kísérlet sem hozta ugyan meg az állam és a náci párt által remélt és várt eredményt, mégis véglegessé tette az eltérő egyházpolitikai és teológiai álláspontokat képviselő irányzatok (Német Keresztények, Középszövetség, Hitvalló Egyház) közötti feszültségeket.

1935-re az is világossá vált, hogy a Hitvalló Egyház korábban is bizonytalan egysége megbomlott. Ennek egyik legfontosabb oka éppen a Hitler intézkedései nyomán kialakult szervezeti érdeklentét volt, amelyben a teljes egészében újjászervezett porosz egyház szemben találta magát a hagyományos tartományi egyházi státuszát (Landeskirche) védelmező s ezért minden állami beavatkozással élesen szembehelyezkedő egyházakkal (például Bajorország és Württemberg). Az ellentéteket számos más szempont is tovább élte, mint például az egyház finanszírozásának a kérdése vagy az eltérő teológiai irányzatok küzdelme (például Barth személyének és teológiájának az elfogadása vagy elutasítása). Mindezt a náci pártpropaganda és államgépezet természetesen ki is használta a maga javára.

Bonhoeffer 1935 tavaszán tért vissza két éven át végzett londoni szolgálatából, ahová a Hitvalló Egyház megosztottsága miatt távozott, s ahol két német nyelvű gyülekezetet gondozott. Hazatérése után azt a feladatot kapta, hogy a teljesen új keretek között működő porosz hitvalló egyház (Bekennende Kirche der Altpreußischen Union) egyik lelkészképző intézetét (Predigerseminar) szervezze meg és vezesse – a korábbi képzési helyeket ugyanis részben megszüntették, részben a birodalmi egyház szellemében alakították át. A megalapítandó öt új intézet működtetéséhez lényegében minden anyagi és szervezeti feltétel hiányzott, így a megbízott vezetőkre különösen nehéz feladat hárult. Bonhoeffer először a Keleti-tenger partján elterülő Zingstben talált ideiglenes elhelyezést a lelkészjelöltek képzésére, majd 1935 júniusában átköltöztek Stettin (ma Lengyelország, Szczecin) egyik külvárosába, Finkenwaldéba, ahol végleges bezárásáig, 1937 szeptemberéig működött az intézet.

Engedelmesség a Követésben

Az 1934. májusi *Barmeni teológiai nyilatkozat* – amelynek megfogalmazásában a Londonban tartózkodó Bonhoeffer természetesen nem vett részt – jelentőségében semmihez sem hasonlítható dokumentum a német egyházi harc történetéből. Következik ez rögtön abból, hogy a nemzeti-socialista diktatúra kiépülésének második évében a protestantizmus hitvalló ága – minden felekezeti, teológiai, kegyességbeli, területi-történeti különbözősége ellenére – képes volt egységes képet mutatva felemelni a szavát. Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy a hitleri rezsimmel szemben nem elsősorban társadalmi, egyházszerkezeti, civil vagy alkotmányjogi alapon emelt szót, hanem a Szentírásra alapozott teológiai, azaz az egyház legbensőbb lényegéből fakadó állásfoglalásokkal lépett fel. Mindez azt a felismerést tükrözte, hogy a diktatúra és az egyház közötti ellentét nem valamiféle jogelvi vagy politikai vitán áll, hanem a totalitásra törekvő politikai-világnézeti ideológia és a bibliai kinyilatkoztatás természetes ellentétéből következik. A következő hónapokban, években ehhez viszonyítva részletkérdések mentén megosztott hitvalló egyház legnagyobb tragédiája talán éppen az volt, hogy a továbbiakban nem tudta ezt a világos álláspontot következetesen képviselni.

A barmeni hitvallás mind a hat pontjának ellenállási nyilatkozatai – az „elvetjük” szóval kezdődő szakaszok – lényegében egyöntetűen ennek a teológiai-világnézeti, antagonisztikus ellentétnek a megfogalmazásai.²

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetése forrásaként köteles lenne Istennek egyetlen szaván kívül más tényeket és hatalmasságokat, jelenségeket és igazságokat Isten kinyilatkoztatásául elfogadni.

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az életnek lennének olyan körei, ahol nem Jézus Krisztus, hanem más urak tulajdonai vagyunk, lennének olyan körök, amelyekben nincs szükség arra, hogy ő ott megigazítson és megszenteljen bennünket.

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetésének és életrendjének formáját ki lehet szolgáltatni saját önkényének vagy bármikor uralomra jutó világnézeti és politikai vélemények változásának.

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyházban ezen az egy szolgálaton (ti. az egész gyülekezetre tekintettel való szolgálaton – K. A.) kívül külön hatalmi szóval kiküldött vezérek is lehetnének, vagy ilyeneket elfogadhatna az egyház.

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az állam a maga sajátos feladatán túl az emberi élet egyetlen és totális közösségévé válhatnék és ilyen módon az egyház feladatát is betölthetné. Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház a maga sajátos feladatán túl elállamiasodhatna,

² A *Barmeni teológiai nyilatkozat*, 47–48. o.

állami feladatokat és tisztségeket vállalhatna magára, hogy ilyenképpen az állam egyik szervévé váljék.

• Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház az Úr szavát és tetteit az emberi dicsőségtől elkáprázottan valami önkényesen választott kívánság, cél vagy terv szolgálataiba állíthatná.

Ezekben a pontokban ugyan sehol sem szerepel az engedelmisség szó, valójában mégis ez áll a nyilatkozat középpontjában, legalábbis abban az értelemben, hogy a keresztény hitből fakadó engedelmisségről nem választhatóak le az élet egyéb területei – sem civil-állampolgári, sem nemzeti, faji vagy más ideológiai alapon.

A Krisztus követéséből következő emberi-tanítványi engedelmisségnek ennél sokkal kategorikusabb parancsát fejtette ki Bonhoeffer a Zingstben és Finkenwaldéban végzett munkája során. A lojalitás és elkötelezettség dilemmája nemcsak személy szerint neki, hanem az egész egyháznak is súlyos teológiai és egzisztenciális kérdést jelentett. Mind a Hitler eszméin alapuló nemzetiszocialista rezsim, mind a Deutsche Christen egyházi terjeszkedésével a protestantizmusban is széles teret nyelő német nemzeti ideológia olyan gondolatok és mozgalmak iránt követelt lojalitást, amelyek az egyház alapjaival ellenkeztek. Itteni belső vívódása így egyfelől személyiségfejlődésének egyik alapkérdésévé vált, amely a szélsőséges társadalmi körülmények közötti útkeresést tükrözte vissza, másfelől egy olyan bibliai-teológiai válasz megszületéséhez vezetett, amelyben a Jézus Krisztus iránti lojalitás, engedelmisség, az ő követése felülbírál minden ezzel szemben álló lojalitást, engedelmisséget és követelést, beleértve a diktatúrának az élet minden területére kiterjeszkedő igényeit.

Finkenwaldei személyes és teológiai elmélyedésének hiteles képét tárja elénk Bonhoeffer *Követés* című könyve, amely a lelkesjelöltek számára tartott bibliai előadásainak a foglalata, de jóval több is annál: önreflexió. Személyes életkörülményei között kutatja az elhívás és hit, az elkötelezettség és engedelmisség kérdését: „Elhangzik a hívás, és minden további közbenjárás nélkül következik az elhívott [a vámszedő Máté – K. A.] engedelmes cselekedete... hívás és cselekedet ilyen sorrendjének csak egyetlen érvényes indoklása létezik: maga Jézus Krisztus! Ő az, aki hív. Ezért követi a vámszedő.” (BONHOEFFER 2007, 37. o.) A követésre szólított feltétel nélküli, önmagát teljességgel alávető és átadó engedelmissége Krisztus iránt a tanítványság olyan kizárólagos útja, amellyel szemben bármiféle kibúvó, önigazolás vagy megátalkodott ellenkezés egyaránt árulásnak minősül. Így jutunk el a hit és élet közötti legmélyebb összefüggésig, Bonhoeffer központi téziséig: „csak a hívő engedelmes és csak az engedelmes hisz” (uo. 43. o.). Ez Jézus kortársai számára sem volt könnyebben érthető vagy megvalósítható követelés: „Akkoriban éppen olyan nagyok voltak a Jézus szava és

az engedelmisség közé férközni akaró hatalmak, mint ma. Az értelem ellentmondott, a lelkiismeret, a felelősség, a kegyelet, sőt maga a törvény és az Írás iránti hűség elve is közbelépett, hogy megakadályozza ezt a legvégsőt, ezt a »törvénytelen rajongást«. Jézus hívása azonban mindezeket keresztülhatolt, és engedelmisséget teremtett magának. Isten saját szava volt ez. Egyértelmű engedelmisséget követelt.” (Uo. 57. o.)

A könyv olvasása közben szinte ellenállhatatlanul ragadja meg az olvasót a biblikus-teológiai fejtegetések világos koncepciója, amivel az a 20. század lelkeségi irodalmának egyik alapművévé vált. Kiemelkedő az a teológiai és egyháztörténeti vonalvezetés is, amellyel biztos kézzel érez rá és mutatja fel mondanivalójának kétezer évre visszanyúló megalapozását is. Ám ami éppen az ehhez a tradícióhoz tartozó könyvekkel vagy mozgalmakkal gyakran megtörtént az egyháztörténet során, úgy ő is mintha teljesen nyitva hagyott volna egy kérdést 1937-ben: miként lép be mindezzel az élet közepébe, a mindennapi valóságba? A *Követés*ben a tanítványság elvi-teológiai, illetve ebből következően spirituális mibenléte rajzolódik ki kellelhetetlen következetességgel, ugyanakkor az olvasónak óhatatlanul is az a benyomása, hogy mintha egyfajta spirituális „kilépésre” kapna felszólítást a világból – ami a maga tiszta teológiai okfejtésében ugyan feltárul a mű lapjain, de gyakorlati mikéntjéről, következményeiről túlságosan is hallgat.

Ezt még akkor is ki lehet mondani, ha a kötetben magától értődő következményként tárgyalja a „passzív elszenvedést” – ahogyan írja: „a követés *passio passiva* – kényszerű szenvedés” (uo. 71. o.). Bonhoeffer szerint ez a kereszt – hivatkozva ebben a Luther által felsorolt *notae ecclesiae*re is – a tanítványság velejárója, amely utat sohasem maga az ember választ – hiszen nem is választhatná a keresztet saját döntéséből –, ugyanakkor mégis a követés immanens része. Általános megfogalmazásban ezt így összegzi: „Ahogyan Krisztus hordozza a mi terhünket, úgy kell nekünk a testvérek terhét hordoznunk, ez a Krisztus törvénye, amelyet be kell töltenünk keresztthorozásunkban. A testvér terhe, amelyet hordoznunk kell, nemcsak annak külső sorsa, természete és hajlama, hanem a legvalódibb értelemben vett bűne. [...] Aki nem akarja felvenni keresztjét, aki nem akarja odaadni életét emberek által okozott szenvedéshez és megvetettséghez, az elveszíti a Krisztussal való közösséget, az nem Krisztus-követő.” (Uo. 70–71. o.) Miközben értem és vállalom Bonhoeffer keresztéről és elszenvedésről írt szavainak általános érvényét – anélkül, hogy gúnyos játékot játszanék a könyvvel, amennyiben az elfogadhatatlan okvetetlenkedésnek és kifogáskeresésnek minősíti az irgalmas samáriai példázata előtt feltett, félrevezető és kibúvó kérdést: de ki is az én felebarátom? –, mégiscsak hiányolom a konkrét határvonalak megrajzolását. A totális diktatú-

ra viszonyai között elkerülhetetlen ugyanis annak megnevezése, hogy kiknek a szenvedésében és bűneiben válik keresztünné a másik ember terhének hordozása, s ad absurdum milyen értelemben lehet igaz az, hogy egyszerre szenvedjük el a *passio passivá*val emberek bűnterhét s az általuk megnyomorítottak szenvedését?

Az ábrahámi dilemma

Ennek a teológiai és spirituális térben kiérlelt tartalomnak a külvilággal való szembesítés adhatta meg az igazi feszültségét. E tekintetben a *Követés* is ott éri el csúcspontját, amikor az egyénre háruló következményeket tárgyalja Ábrahám példáján, akinek az engedelmesség próbájaként először látványosan ki kellett vonulnia otthonából és családjából, később viszont úgy kellett felvinnie Izsákot az áldozati oltárhoz, hogy sem az Úr parancsának terhét, sem szabadítását nem oszthatta meg másokkal. A Krisztus-követő életében is ugyanígy kétféle útja lehet az engedelmessegnek: az egyik a nyílt szakítás „a családdal, a néppel” (az eredetiben: Volk!), a másik viszont, hogy „külsőleg minden a régi marad”. „Bizonyos azonban, hogy a keresztény számára az a könnyebb, ha eljut a nyílt szakításig, mintsem az, hogy a titkos szakítást hitben észrevétlenül elhordozza.” (Uo. 79–81. o.) Végző soron – teológiai szempontból nézve – ennek mikéntjéről sem maga az ember dönt, hanem Isten. Ha azonban nem a belső szoba vagy éppen belső küzdőtér spirituális síkjából, hanem a valós tanítványi életút perspektívájából vizsgálódunk, akkor az útkeresés és úttalálás megrázó dilemmájába ütközünk a teljes térkitöltésre törekvő ideológia légkörében. Ez az ábrahámi dilemma – hogy a spirituális felismerés miként válhat és válik realitássá – a legszorosabb kapcsolat a Finkenwaldéban oktató és az ellenállásban aktívan részt vevő Bonhoeffer között. Vajon erre célozhatott, amikor 1944 júniusában a könyv veszélyeiről írt?

Tanítványi engedelmesség és politikai engedelmesség

1937-ben még maga Bonhoeffer sem tudhatta, hogy a következő években ebben az ábrahámi dilemmában: a rejtett és látható tanítványi követésben kell őrlődnie – legalábbis ami a hitleri politikai és állami gépezethez való viszonyát illeti. Megrázóan emlékezik erre egy tanulmányában Eberhard Bethge: „Életutam 1935 után vezetett ennek az embernek [Bonhoeffernek – K. A.] a közelébe, aki – különösen 1938. november 9-e után³ – »az ellentmondásból fakadó élet« for-

³ Bethge itt a „kristályéjszakára” utal, ekkor kezdődött a zsidóság elleni nyílt fellépés – pogromok, internálás – Németországban.

májában vállalt ellenállásért küzdött, amely felelős és ezért értékes életet jelentett. Mindez előre- és visszalépésekben valósult meg, amit igen kevés kortárs vagy barát tudhatott, láthatott át vagy volt szabad átlátnia. Mellékutakon, kerülőutakon, tévutakon át, amelyek 1940-ben értek véget, a Hitler félreállítását célzó szervezkedésben, ahonnan többé már nem volt visszatérés. Egy nap a kettős játék homályában találta magát, hogy még maga Karl Barth is napokig töprengett, amikor Bonhoeffer 1942-ben meglátogatta őt Bazelben: miként utazhatott ez a német lelkész vízummal és valutával Svájcba?” (BETHGE 1995, 264. o.)

A mai kutatás ismeri ennek a kettős játéknak a tényét az ellenállás és az elhárítás (Abwehr) között, amelyben Bonhoeffer párhuzamosan ténykedett. Ennek valódi mélységét azonban lehetetlen lenne megérteni, ha nem számolnánk éppen azzal a lelki-teológiai műhelymunkával, amit egyértelműen a finkenwaldei korszakhoz köthetünk. A tanítványi követés és engedelmesség akkori megfogalmazásában ugyan határozottan dominált az elméleti és spirituális elem, amely magától értetődően vezethetett volna a világ valóságából való kivonuláshoz vagy kilépéshez is, ám ennek éppen ellenkezője történt: „Gonosz tettek néma tanúi voltunk, és bő vízzel mostunk. Elsajátítottuk a színlelés és a kétértelmű beszéd művészetét, bizalmatlanokká váltunk az emberekkel szemben a tapasztalataink miatt, és gyakran adósok maradtunk nekik az igazsággal és az őszinte szóval, elviselhetetlen konfliktusok nyomán puhányok, talán cinikusok is lettünk – vajon használhatók vagyunk még?” – írta 1942 karácsonyán (BETHGE 1995, 263. o.). Arra, hogy mindezzel szembesült, és volt bátorsága nyíltan vállalni, aligha kerülhetett volna sor, ha a *Követés* című könyvben összegzett felismerései nem adtak volna neki szilárd alapot a következetes engedelmessegre keresztény, azaz Krisztus-követő elhivatásában. Talán semmi nem támasztja ezt nagyobb erővel alá, mint éppen 1944-es sorai erről a könyvről: felismerte az abban leírtak buktatóit és kísértéseit, de az élete megoldotta már az ábrahámi dilemmát. A *Követést* pedig – minden értelemben nagybetűvel – „ma is éppúgy vállalom, mint azelőtt”.

A követek szenvedése – kísérő gondolatok

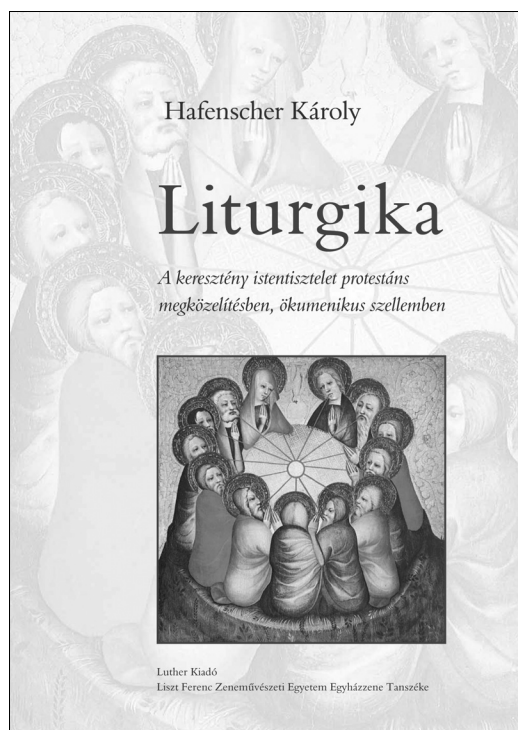
A *Követés* egyik fejezete ezt a címet viseli: A követek szenvedése. Bonhoeffer ebben Jézus tanítványainak kiküldetését elemezte végig Máté 9. és 10. fejezete alapján. A következőt kérdezi: „Ki mondja meg nekünk, hol kerüljük félve a szenvedést, és hol keressük vakmerően? Ki mutatja meg nekünk az itt meghúzódó, rejtett határokat? [...] Mivel itt egyetlen szív sem lát tisztán a maga erejéből, és mivel Jézus sohasem a bizonytalanságba, hanem a legnagyobb bizonyosságba hívta tanítványait, ezért Jézusnak ez a figyel-

meztetése nem szólíthatta fel másra a tanítványt, mint arra: maradj az igénél!”

A Finkenwaldében elemzett, magyarázott és tanított igé végigkísérte a tanárt, de a tanítványait is: a Predigerseminar egykori hallgatói közül – talán éppen azért, mert egykor Bonhoeffer tanítványai voltak – sokakat vezényeltek a szovjet front első vonalába, és váltak hősi halottakká. Bethgéhez címzett első börtönlevelében nemcsak saját, hanem lényegében az egész közösség sorsát foglalta össze: „Kezdetben az a kérdés is nyugtalanított, hogy valóban Krisztus ügye miatt okozok-e mindannyiótoknak ennyi szomorúságot; ám ezt a gondolatot mint kísértést csakhamar kivertem a fejemből, s arra a következtetésre jutottam: feladatom pontosan az, hogy ezt a határhelyzetet minden nehézségével együtt kiálljam. Ez egészen megvigasztalt, és mindmáig örülök neki.” (BONHOEFFER 1999, 65. o.)

Felhasznált irodalom

- A Barmeni theologiai nyilatkozat. Ford. Benczúr László. *Evangélikus Theologia*, 1948/1. 46–51. o.
- BETHGE, Eberhard 1995. *Leben aus dem Widerspruch*. In: Mehlhausen, Joachim (szerk.): *...und über Barmen hinaus. Festschrift für Carsten Nicolaisen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 261–267. o.
- BONHOEFFER, Dietrich 1999. *Börtönlevelek*. Harmat, Budapest.
- BONHOEFFER, Dietrich 2007. *Követés*. Luther Kiadó, Budapest.
- BURGSMÜLLER, Alfred – WETH, Rudolf (szerk.) 1983. *Die Barmer Theologische Erklärung*. Neukirchener Verlag.
- SCHOLDER, Klaus 1989. *The Church Struggle*. In: *A Requiem for Hitler – and Other New Perspectives on the German Church Struggle*. SCM Press – Trinity Press International, 94–129. o.
- So ist es gewesen. Briefe im Kirchenkampf 1933–1942 von Gerhard Vibrans aus seinem Familien- und Freundeskreis und von Dietrich Bonhoeffer*. Chr. Kaiser Verlag, Gütersloh, 1995.

Hafenscher Károly: Liturgia

A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben

Luther Kiadó, Budapest, 2010. 575 o.

Lehet-e liturgia nélkül élni? Lehet... – így gondolják, így léteznek sokan. Pedig: minden ember rítusokban él, rítusokat gyakorol. A rítusok azonban a liturgiában teljesednek ki. A napi rendünk, a tisztálkodás, az étkezés, a munka, a szórakozás: mind-mind rítusokat hordoz. Ha van egy szokás, létezik egy rítus, beleilleszkedünk vagy elutasítjuk. Ha nincs, előbb utóbb kialakítjuk magunknak. Mert ez is hozzátartozik emberi életünkhöz. Az élővilág léte ritmusát ösztönösen éli. Az ember élete ritmusát maga rendezi meg, generációkon keresztül örökíti szokásait, csiszolhatja, alakítja, megerősíti vagy megváltoztatja. Tudat alatt és tudatosan viszonyul a meglevőkhöz, ösztönösen és értelemmel formálja a sajátját.

Lehet-e teológiát úzni liturgia nélkül? A liturgia a teológia csúcspontja. A liturgia történeti beágyazottságú, tehát része és döntő motívuma az egyháztörténetnek. A liturgia koncentrált igé, így a biblikus teológiára alapoz, s annak eredményeivel él. A liturgia imádkozott dogma (tanítás), így a rendszeres teológia társa – a liturgia a megélt tanítás, nélküle a dogmatika csupán elmélet maradna. A liturgia a gyakorlati teológia csúcspontja, hiszen magába foglalja

az igehirdetés, a gyülekezetépítés, a tanítás, a misszió és a diakónia aspektusait is.

A liturgia ugyanakkor a kultúra része és konstitutív eleme. Az inkarnáció, Isten emberré létele Jézus Krisztusban azt is jelenti, hogy vállalta emberi mivoltunk egészét – az emberi kultúrával együtt. A kereszténység – s benne a keresztény istentisztelet – mindig egy kultúra részeként jelenik meg. Hatással van rá, formálódik általa és formálja azt. Komolyan kell vennie minden kor kereszténységének, hogy az istentisztelet állandó inkulturációs folyamatban él, azaz kölcsönhatásban a helyi kultúrával. A kereszténység nem idegen világ a világban, megtalálhatja a helyét, be tud illeszkedni, ahogy erre az elmúlt kétezer év alatt számtalan példa mutatkozott.

E kötet megírásának célja, hogy tankönyvet, ugyanakkor kézikönyvet is adjon az olvasó kezébe. Az anyag ökumenikus szellemiségben formálódott, ugyanakkor természetes az, hogy egy evangélikus teológus és egyházzeneész nem bújhat ki bőréből, s ökumenikus lelkülettel is evangélikusként tájékozódik, gondolkodik és fogalmaz.

Az istentisztelet *beneficium Dei* és nem *officium homini*. Az istentisztelet Isten jótette az emberekkel. *Liturgia Dei* – Isten liturgiája. A liturgiában kölcsönös egymáshoz fordulás zajlik: Isten és ember, valamint ember és ember helyreállt párbeszéde. Találkozás Isten és ember között. S mivel ez nem magánügy, hanem hatással van a mikro- és a makrokozmoszra egyaránt, ezért ez nyilvános alkalom. Ezzel az alapállással hív ez a könyv a nehéz, de gyönyörű feladatra: a liturgia csodálatos világában való elmélyedésre.